

Карыева А.К.

ШАБДАН БААТЫРДЫН АГАРТУУЧУЛУК ИШМЕРДИГИ

Карыева А.К.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШАБДАН БАТЫРА

А.К. Karyeva

SHABDAN BATYR'S EDUCATIONAL ACTIVITY

УДК: 930.85

Кыргызстанда агартуучулуктун калыптанышына белгилүү инсандардын салымы чоң. Макалада кыргыз элинин көрүнүктүү коомдук, саясий ишмери Шабдан Жантай уулунун агартуучулук ишмердүүлүгү каралган.

Негизги сөздөр: агартуу, агартуучулук, маданият, колония, жадиидизм, улуттук аң-сезим.

В становлении просветительства в Кыргызстане большой вклад внесли видные представители народа. В статье рассматривается просветительская деятельность знаменитого общественного, политического деятеля Шабдан Жантай уулу.

Ключевые слова: просвещение, просветительство, культура, колония, джадидизм, национальное сознание.

The prominent representatives of the Kyrgyz people made a great contribution to the development of enlightenment in Kyrgyzstan. The article reviews the educational activities of the famous public, political figure - Shabdan Jantai uulu.

Key words: education, enlightenment, culture, colony, Jadidism, national consciousness.

Кыргыз элинин көп кылымдык тарыхында эл-журттун бүтүндүүлүгү, эркиндиги, келечеги үчүн бүт өмүрүн жумшаган көптөгөн жаркын инсандар болгон. Ошондой көрүнүктүү инсандардын бири, XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы коомдук-саясий окуяларга, Россия империясы, Түрк мамлекеттери, Борбордук Азиядагы элдер менен карым-катынаштын чыңдалышына салым кошкон Шабдан Жантай уулу. “Шабдандын тектүүлүгү алдыңкы орунда турганы менен кыргыздардын арасында биринчиликти ал өзүнүн акылы жана ийкемдүүлүгү менен алды” [5.53], - деп орус чиновниктери жазгандай, башка тарыхый булактарда эскерилгендей Шабдан өзү теңдүү башка инсандардан саясий кыраакылыгы менен айырмалангандыгында.

Белгилүү инсандын алгачкы саясий кадамдары Россия империясынын курамына кирүү мезгили менен башталган. Кандай гана тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүн албайлы, алардын көз караштары жеке жана өз мезгилиндеги коомдук кызыкчылыктардын бүтүндүгүндө калыптанган. Ага инсандардын жеке табигый мүнөзү, алган тарбиясы, айлана-чөйрөсү, саясий кырдаал таасир эткен. Шабдан баатыр жашаган, ишмердүүлүгүнүн мезгили бир мамлекеттин курамынан андан да күчтүү экинчи мамлекеттин кызыкчылыктарынын курч алган учуруна туура келген. Анын үстүнө анын саясатка, коомдук иштерге эрте аралашына ата-теги, алган тарбиясы да чоң роль ойногон. Шабдан баатырдык

коомдук-саясий ишмердүүлүгү менен катар кайрымдуулук иштери, мечит, медресе салдырышы, мугалимдерди алдырып кыргыз балдарын илимге, билимге тарткан агартуучулугу да өзгөчө баага татыктуу.

“*Бир орунда туруп өскөн адам башка, Шаарларды, жерлерди кезген башка*” [4.81] – деп, Осмонаалы Сыдык уулу жазгандай баатырдын агартуучулук ишмердүүлүгүнүн калыптанып, өсүшүнө Россия, Түркияда болгону өзгөчө таасир этсе керек. 1883-жылы Шабдан Жантай уулу Жети-Суу аймагындагы элдердин делегациясынын курамында орус императору Александр III такка отуруу салтанатына катышкан. Сапарында Россиянын Москва, Санкт-Петербург ж.б. шаарларындагы маданий өнүгүүсү, заңгыраган үйлөр, тарыхый эстеликтери менен таанышкан. 1904-жылы Меккеге ажылык сапарга баруусунда Түркиянын Стамбул шаарында болуп эмирдин алтын медалына татыган.

Шабдан Жантай уулу өзү жашаган доордогу коомдук-саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөргө кайдыгер карабай, дайым элдин кызыкчылыгын жактап келген. Ислам маданиятынын баалуулуктарын жогору баалаган инсан орус өкмөтүнүн чиновниктерине: “Бул мектептер (орус) мечиттердин алдында болуп, балдар сөзсүз түрдө мусулман динин да окушу керек” [3.35] – деп, түз айткан. Шабдан кыргыз элин өзүнүн салттык маданиятын унтупай сактоо менен илим, билим алып, отурукташып, чарба жүргүзүнү үйрөнүшүн көздөгөн. [5.139] Башкаларга үлгү болсун үчүн балдарына “бак-шак тигүүнү, бал челек кармоону, асыл тукум жылкы өстүрүүнү, жер иштетүүнү” үйрөтүп, карагай тилүүчү ишкана ачып берген. [3.33] Ал эми уулу Самүдүн атасынын өрнөгү менен Намангандан, Токмоктон билим алып, кийин 150 бала окуй турган жаңы усулдук “Шабдания” мектебин ачып, агартуучулук менен кесиптенген. [5.63] Өзү болсо 1909-жылы Чоң-Кеминде Тар Суу айлына 15 миң рублга 200 бала окуган мектеп салдырган. [3.37; 5.29]

Окуу мезгили октябрдан май айына чейин улантылган Шабдандын мектебининдеги балдар билим денгээли боюнча беш класска бөлүнгөн. 1-класстын окуучулары “Мугалим-авваль” (Алиппенин 1-бөлүгү), “Мугалим-сани” (Алиппенин 2 бөлүмү) жана 100гө чейин санап, кошуп, алганды үйрөнүшкөн. [1.43] 2-класста Куранды таживит менен окууга өтүшүп, 1000гө чейинки арфиметиканын төрт амалын үйрөнүшкөн. 3-класстан баштап диндик сабактардан тышкары арфиметика, география, табият таануу (“Илимашия”), Россиянын, Чыгыштын

өлкөлөрүнүн тарыхын окушкан. Мектепте окутула турган сабактардын окуу куралдары Казандан, Оренбургдан жазылып алынып келинген. «Мугалим алып Уфадан, Возифа берген миң теңге. Балаларын окутуп, Кызмат кылды элине.»[4.118] - деп жазылгандай Шабданын мектебинде Уфа, Оренбург, Казань, Ташкент, Бухарадагы окуу-жайларды бүтүрүшкөн мугалимдер иштешип, аларга жылына 1000 рубл. чейин акы төлөгөн. [1.43-44]

Шабдан баатырдын агартуучулук ишмердүүлүгү мектептерди салдырып, мугалим алып келип иштетип, балдарга жаңы усулдук негиздеги билимдерди берүү менен чектелген эмес. Ал башка агартуучулардан айырмаланып бийликке элдин атынан саясий талапты да кое билгендигинде. 1905-жылы Россия империясынын министрлер комитетине Жети-Суу областында жашаган кыргыз, казактардын атынан диндик (мусулман Жыйынын уюштуруу), билим берүү, жер иштетүү сыяктуу түрдүү маселелерди чечип берүүсүн сураган “Петицияны” даярдатуунун демилгечиси болгон. 11 пункттан турган бул документте: областын жергиликтүү мусулман калкы үчүн Жыйын түзүүгө уруксат берүүсү; мечит, медресе, мектеп, кесипчилик окуу жайларды ачуу угуугун; мектептерде балдарды эне тилинде окутуу; вакуф укугу; жергиликтүү элге байланышкан мыйзамдарды, чечимдерди кабыл алууда жергиликтүү элдин өкүлдөрүн катышуусу; кыргыз, татар ж.б. чыгыштын мусулман элдеринин тилинде газета-журналдарды, китептерди чыгаруу менен аны Империянын аймагында эркин сатуу; кыймылсыз мүлккө болгон жергиликтүү калктын тең укуктуулугу жана эркин кесип кылуусу; орус өкмөтү тарабынан ачылган гимназияларда жергиликтүү калктын балдарына мусулман дини боюнча билим берүү; жергиликтүү элдин жер маселесин чечип берүүнү өтүнүшкөн.[6.109-111]

Жети-Суу элинин атынан жазылган петициянын текстти жергиликтүү мусулман элдеринин укуктары сакталбай, колониалдык саясаттын аймакта одоно жүргүзүлүшүнөн кабар берет. Кайрылууда көтөрүлгөн жергиликтүү калктын жер-суу маселеси башка тарыхый булактар менен илимий адабияттарда да ырасталат.

Шабдан Жантай уулунун кадыр-баркы, кызматы кыргыз элине эле эмес, жалпы Жети-Суу аймагындагы элдерге да өткөн белгилүү инсан болгондугун Верный, Копал, Жаркент, Лепсин, Пржевальск, Пишпек уездинин кыргыз, казах элдеринин атынан ишенимдүү адамы катары Россия империясынын императоруна, жогорку бийликтерине кайрылууга ишеним көрсөтүлгөндүгү аныктайт.[6.111-112]

Учурунда көптү үмүттөндүргөн уулун атасы Жантай Калыгул олуяга (Калыгул Бай уулу) сындатканда: «*Бара-бара; Түбү жоон терек болоор;*

Көлөкөсү көп жылга керек болоор»[2.6] – деп, көрөгөчтүк менен айткандай Шабдан баатырдын айкөлдүгү, жоомарттыгы, боорукерлиги, калыстыгы, адамдарга мансабына карайбай жазаган мамилеси, кайрымдуулугу эл арасындагы кадыр-баркын ого бетер жогорулаткан. Кемел Шабданов “Шабдан баатырдын кыскача тарыхы” эмгегинде инсандын айрым кайрымдуулук иштерине токтолгон. Алсак, Пишпек уездинде салыктан ашыкча чогултулган 8000 рубл. каражатты элдин атынан жетимдерге берүү сунушу менен уездин начальнигине кайрылышы [6.252]; 1904-жылы хаджылыкка барганда өзү менен кошо 20 кишинин чыгымын көтөрүп ала барганы; Хаджылык сапарында Стамбулдан Мекке-Мединага салынып жаткан темир жол курулушуна 2000 руб. кайрымдуулук көрсөткөнү.[6.254-255]

Жергиликтүү элдердин өнүгүүсүндөгү кемчиликтерди, жетишкендиктерди акыл элегинен өткөргөн, элдин келечеги үчүн кам көргөн Шабдан баатыр “европалык келгиндер менен теңтайлаша иш кылуу зарылдыгын туура”[3.33] баамдап, балдарды өнөр үйрөнүүгө үндөгөн. Жөндөмдүү кыргыз жаштарына эл атасы катары камкордук көрсөтүп, каражаттарын төлөп билим, кесип алууга үйрөнүүгө Верныйдагы, Пишпектеги гимназия, багбанчылык окуу жайларына жөнөткөн.[6.254]

Шабдан Жантай уулунун коомдук-саясий ишмердүүлүгү XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы Кыргызстандын Россия империясынын курамына кирүү процесси, уруу башчыларынын ыркы келишпеген феодалдык бытырандуулугунун мезгилине туура келген. Коомдук мамилелердин өнүгүшүнөн, падышачылыктын жүргүзгөн колониалдык саясатынан улам бышылып жетилген көз караштарынын эволюциялык өнүгүүсү анын агартуучулук ишмердүүлүгүндө, элине кылган кызматында из калтырып, эл оозунда аңыз болуп, урмат сыйга татып келген.

Адабияттар:

1. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Ф.: Изд.-во АН Кирг.ССР, 1961. -128 с.
2. Акылман Калыгул: Ырлар, акыл-насааттар, даректүү баяндар, илимий-изилдөөлөр. /Түз. С.Мусаев, А.Акматалиев. Б.: «Шам», 2000.- 272-б.
3. Бедельбаев А. Шабдан баатыр: тарыхый очерк. – Б.: Учкун, 2003. – 155 с. – 48-б.
4. Сыдыков О. «Мухтасар тарих Кыргызия», «Тарих кыргыз Шадмания». –Б.: «Турар», 2014. -320-б.
5. Шабдан баатыр: доор жана инсан. Шабдан баатырдын 160 жылдык мааракесине арналган илимий конференциянын материалдары – Б.: Бийиктик, 2009. – 184-б.
6. Шабдан Джантаев: эпоха и личность: Документы и материалы / - Б.: Шам, 1999. – 280 с.

Рецензент: д.и.н. Батырбаева Ш.Б.